

ULUSLARARASI SORUMLULUK HUKUKUNDA DEVLETLERİN AĞIRLAŞTIRILMIŞ SORUMLULUĞU: KURAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

Yard. Doç. Dr. Ceren Zeynep PİRİM*

Özet

Sorumluluk hukuku kuralları, uluslararası hukukun bugüne kadar üzerinde en zor uzlaşmaya varılan alanlarından biri olmuştur. Söz konusu alandaki belirsizlikleri ortadan kaldırmayı ve sorumluluk hukukuna ilişkin kuralları netleştirmeyi amaçlayan ve Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2001 yılında kabul edilen Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, uluslararası sorumluluğun ikincil kurallarına ilişkin teamül hukukunu yansıtmakta ve sorumluluk alanında yeni müesseseler tesis etmektedir. Uluslararası hukuk kurallarının ihlâlinin, söz konusu kuralların niteliği ne olursa olsun aynı sorumluluk mekanizmasına mı tâbi tutulacağı yoksa bazı kuralların ihlâlinin özel bir sorumluluk şeması dâhilinde mi değerlendirileceği meselesi üzerinde uzun yıllar çalışan Uluslararası Hukuk Komisyonu, devletlerin uluslararası sorumluluklarının, ihlâl edilen uluslararası yükümlülüğün niteliğine göre bir başka devlete, birden çok devlete veya uluslararası toplumun geneline karşı doğabileceğini hükme bağlamıştır. Metinde “genel uluslararası hukukun emredici kurallarından kaynaklanan yükümlülüklerin ağır ihlâlleri” düzenlenmiş ve bir devletin, uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan bir yükümlülüğünün ağır ihlâli halinde, mağdur devletin yanı sıra, diğer tüm devletlerin yükümlülüğünü ihlâl eden devletin sorumluluğunu ileri sürebileceği ifade edilmiştir. Böylece, klâsik uluslararası hukukta iki taraflı bir ilişki telâkki edilen sorumluluk ilişkisi, söz konusu ihlâllerin varlığı halinde çok taraflı bir kimliğe büründürülmüştür. Makale, uluslararası hukukta “ağırlaştırılmış sorumluluk” olarak adlandırılan bu mekanizmanın oluşturulma sürecini ve işleyiş kurallarını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ağırlaştırılmış Sorumluluk, Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu, Erga Omnes, Jus Cogens, Uluslararası Hukukun Emredici Hükümlerinden Doğan Yükümlülüklerin Ağır İhlâli*

* Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devletler Umumi Hukuku Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye, cerenzeynep.pirim@bahcesehir.edu.tr.

AGGRAVATED RESPONSIBILITY OF STATES IN INTERNATIONAL LAW: A THEORETICAL ASSESSMENT

Abstract

State responsibility has always been one of the most controversial areas of international law. Adopted by the International Law Commission in 2001, the Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts which aimed to clarify the rules of international law on State responsibility, not only codify the customary law related to the secondary rules of international responsibility, but also create new institutions. Whether all violations of international rules should be submitted to a unique law of responsibility or violations of some international rules should be treated under a specific responsibility schema has, for a longtime, occupied the International Law Commission. The final draft provides that responsibility of a State can be owed to a State, a group of States or the international community as a whole according to the nature of the violated obligation. The articles regulate “serious breaches of obligations under peremptory norms of general international law”; and provide that in case of these breaches, not only the injured states, but all states can invoke responsibility. By this way, State responsibility which, in classical international law, is considered as creating a bilateral relationship, acquires a multilateral character. This article analyzes the processes involving the establishment and the procedural rules of this mechanism called “aggravated responsibility”.

Keywords: *Aggravated Responsibility, Erga Omnes, Jus Cogens, Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Serious Violation of Obligations Arising from Peremptory Norms of General International Law*

Giriş

Uluslararası hukuk, kurallarının devletler tarafından ihlâli durumunda öngördüğü yaptırımların icra kabiliyeti çok güçlü olmayan bir hukuk dalı olarak karşımıza çıkar¹. Nitekim, bu özelliği, söz konusu hukuk dalını iç hukuklardan ayıran en önemli özellik telâkki edilir. Belirtilen tespit genel hukuk teorisi çerçevesinde değerlendirildiğinde uluslararası hukuka o kadar kendine özgü bir çerçeve çizer ki, kimi yazarları böyle bir hukuk dalı olmadığı görüşüne dahi itmiştir².

¹ Alan NISSEL, *The ILC Articles on State Responsibility: Between Self-Help and Solidarity*, NYU Journal of International Law & Politics, Vol. 38, 2006, s. 355-371, s. 355.

² 1700’lü yılların sonunda, İngiliz hukukçu ve filozof John Austin, öngördüğü yaptırımların icra kabiliyeti çok zayıf olan uluslararası hukukun pozitif hukukun bir parçası olmadığı görüşünü ileri sürer. John AUSTIN, *The Province of Jurisprudence Determined*, Londra, John Murray, 1832, s. 147 vd. Yazarın belirtilen görüşünün ayrıntılı incelemesi için bkz. Georges ABI-SAAB, *Cours général de droit international public*, RCADI, Vol. 207,

Oysa, devletlerin uluslararası alanda sorumlu oldukları ilkesinin varlığı veya yokluğu ile bu ilkeyi hayata geçiren ayrıntılı bir sistemin varlığı veya yokluğu birbirinden farklı meselelerdir. Bütün hukuk düzenleri gibi, uluslararası hukuk da öngördüğü hukuk kurallarını ihlâl eden kişilerin sorumluluğu ilkesini benimser. Hatta devletlerin uluslararası sorumluluğu ilkesi, devletlerin eşitliği ilkesi kadar eski bir ilkedir³. Söz konusu tespitin, uluslararası yargı mercileri tarafından da defalarca ifade edildiği görülmektedir. Örneğin, Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın, 1928 tarihli *Chorzów Fabrikası* kararı, “her yükümlülüğün ihlâlinin onarım yükümlülüğü doğuracağı, uluslararası hukukun ilkelerinden biri olduğu kadar genel hukuk anlayışının da bir sonucudur” ifadesini kullanmaktadır⁴. Kısaca, bütün hukuk düzenleri gibi uluslararası hukuk düzeni de “yapma” ya da “yapmama” yükümleri getiren davranış normlarını içeren birincil kurallar ve bu kuralların ihlâli halinde uygulanacak ikincil kuralları ihtiva etmektedir⁵.

Ancak, uluslararası hukuk düzeni, yaratıcısının ve muhatabının aynı kişi olduğu bir hukuk düzenidir ve devletlerin farklı çıkarlarının uzlaştırılması

1987, s. 9-463, s. 107. Söz konusu görüş başka hukukçular tarafından da paylaşılır. Albert Zorn, Erich Kaufmann, Max Wenzel, Adolf Lasson ve Felix Somló uluslararası hukuku ahlâk kurallarına indirgerler. Uluslararası hukukun varlığını inkâr eden bu akım kendine her yüzyılda temsilci bulmuştur. 20. yüzyıl gerçekçilik akımı temsilcilerinden Raymond Aron ve Hans Morgenthau zorunlu bir yargı merciinden ve yasama organından yoksun olan uluslararası hukukun aslında var olmadığını, uluslararası hukuk kavramının devletler arasındaki güçler ilişkisinin belli bir zaman dilimi içinde ortaya çıkardığı geçici sonuç olarak telâkki edilmesi gerektiğini ifade ederler. Raymond ARON, *Qu'est-ce qu'une Théorie des Relations Internationales?*, Revue Française de Science Politique, Vol. 17, no: 5, 1967, s. 837-861; Hans MORGENTHAU, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York, Alfred A. Knopf, 1960, s. 4, s. 21 vd. Aron ve Morgenthau'nun uluslararası ilişkilere yaklaşımlarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Martin GRIFFITHS, *Fifty Key Thinkers in International Relations*, New York, Routledge, 1999, s. 3-6 ve s. 36-41. Morgenthau'nun uluslararası ilişkiler teorisinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Jean François THIBAUT, *H. J. Morgenthau, le débat entre idéalistes et réalistes et l'horizon politique de la théorie des relations internationales : une interprétation critique*, Études internationales, Vol. 28, no: 3, 1997, s. 569-591.

³ Patrick DAILLIER / Mathias FORTEAU / Alain PELLET, *Droit international public*, Paris, LGDJ, 2009, s. 848.

⁴ Uluslararası Daimi Adalet Divanı, *Chorzów Fabrikası* Kararı, 13 Eylül 1928, Seri A, no: 17, s. 29.

⁵ Hildebrando ACCIOLY, *Principes généraux de la responsabilité internationale d'après la doctrine et la jurisprudence*, RCADI, Vol. 96, 1959, s. 349-441, s. 353.

üzerine kuruludur. Bu nedenledir ki, bir uluslararası hukuk kuralına uymayan devlete uygulanacak yaptırımların etkinliği, iç hukuk kurallarına uyulmaması halinde uygulanacak yaptırımların etkinliği düzeyinde değildir. Kuralı koyanın ve kurala uyması gerekenin aynı kişi olduğu bir hukuk düzeninde, kuralın ihlâli halinde uygulanacak yaptırımların etkinliği bir ölçüde yine kural koyucunun tavrına göre şekillenir; *quis custodiet ipsos custodes*⁶ gündeme gelir.

Belirtilen etkinlik tartışması önemlidir; çünkü sorumluluk hukuku bir hukuk düzeninin kalbidir. Hukuk düzeni varlığını, hakların niteliği, yükümlülüklerin yapısı, bu yükümlülüklerin ihlâli halinde uygulanacak yaptırımların tanımı gibi meseleleri düzenleyen sorumluluk kuralları vasıtasıyla ortaya koyar⁷. “*Sorumluluk yoksa hukuk da yoktur*”⁸. Bununla birlikte, devlet iradesi üzerine kurulu olan uluslararası hukuk düzeninin sorumluluk hukuku, iç hukuk düzenlerindeki sorumluluk hukuku ile karşılaştırıldığında daha hayati bir öneme sahiptir. Zira, zorunlu yargı ilkesinden muaf olan uluslararası hukukta, hukuk düzeninin sağlanabilmesi için devletlerin keyfi davranışlarına galip gelecek etkinlikte yaptırımlar öngörülmelidir.

Bütün bu tespitlere rağmen, uluslararası sorumluluk hukuku kuralları, uluslararası hukukun bugüne kadar en çok tartışılan ve üzerinde en zor uzlaşmaya varılan alanlarından biri olmuş⁹, devletlerin sorumluluğunun hukuki rejimi yavaş yavaş ve çok uzun bir zaman dilimine yayılarak tesis edilebilmiştir¹⁰. Uluslararası sorumluluk hukuku kurallarının tespit edilmesi ve tedvini için Milletler Cemiyeti döneminden beri çalışan devletler¹¹, 1955 yılında Ulus-

⁶ “Gözetleyenleri kim gözetleyecek?”, “koruyuculardan kim koruyacak?” anlamlarına gelen Latince önerme.

⁷ Pierre-Marie DUPUY, *Le fait générateur de la responsabilité internationale des états*, RCADI, Vol. 188, 1984, s. 9-133, s. 21.

⁸ Alain PELLET, *Les rapports de Roberto Ago à la C.D.I sur la Responsabilité des Etats*, Forum du droit international, 2002, s. 222-229, s. 223.

⁹ Francisco V. GARCIA-AMADOR, *State Responsibility: some new problems*, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol. 94, 1958, s. 365-491, s. 369.

¹⁰ DAILLIER/FORTEAU/PELLET, s. 848; bkz. *infra*.

¹¹ Milletler Cemiyeti’nin kurduğu Uzmanlar Komitesi devletlerin uluslararası sorumluluğuna ilişkin ilkelerin tespitini 1930 Kodifikasyon Konferansı’nın gündemine almış ancak konferans başarılı olamamıştır. Alain PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?* in Lal Chand VOHRAH / Fausto POCAR / Yvonne FEATHERSTONE / Olivier FOURMY

lararası Hukuk Komisyonu'nun gündemine alınan meseleye ilişkin nihai metni beş farklı raportörün başkanlığında¹² ve ancak 46 yıl sonra oluşturabilmişlerdir. 31 Mayıs 2001'de Uluslararası Hukuk Komisyonu, Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'ni konsensüs ile kabul etmiş ve böylece çalışmalara son nokta ancak yarım yüzyıl sonra konulabilmiştir¹³.

Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun kabul ettiği metin elli dokuz maddeden oluşmakta ve ayrıntılı resmi yorum notları ile desteklenmektedir¹⁴. Komisyon maddeleri, her ne kadar bir uluslararası andlaşma metni şeklinde kaleme alınmış olsalar da, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği tarafından, Genel Kurul'un verdiği yetki ile, üye devletlerin görüşüne sunulan maddeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Metin, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından Genel Kurul'a sunulmuş ve Genel Kurul tarafından 12 Aralık 2001 tarihinde 56/83 sayılı kararla kabul edilmiştir¹⁵. Genel Kurul, belirtilen kararda, Komisyon'un kendisine sunduğu maddeleri not aldığı ve söz konusu maddeleri, ileride bir uluslararası andlaşma metni haline getirilme ihtimal-

/ Christine GRAHAM / John HOCKING / Nicholas ROBSON (Ed.) *Man's Inhumanity to Man: essays on international law in honour of Antonio Cassese*, The Hague, Kluwer Law International, 2003, s. 655-684, s. 655.

¹² Frederico V. Garcia Amador (1955-1961), Roberto Ago (1963-1979), Willem Riphagen (1980-1986), Gaetano Arangio-Ruiz (1987-1996), James Crawford (1997-2001).

¹³ Rosalyn Higgins'e göre bu zor uzlaşımın temelinde, devletlerin, sorumluluk hukuku kurallarını oluşturma sürecini sadece devlete atfedilebilirlik olarak telâkki etmemeleri, meseleyi aynı zamanda uluslararası hukukun devletlere yüklediği yükümlülükler ve zarar giderim ilkeleri çerçevesinde değerlendirmeleri de yatmaktadır. Rosalyn HIGGINS, *Problems and Process: International Law and How We Use It*, Oxford, Clarendon Press, 1994, s. 148. Robert Rosenstock ise, maddeler metninin oluşturulma sürecinin uzunluğunu, metne raportörlük yapan uluslararası hukukçuların sorumluluk hukukuna yönelik farklı bakış açılarına sahip oldukları tespiti ile açıklamaktadır. Robert ROSENSTOCK, *The ILC and State Responsibility*, The American Journal of International Law, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 792-797, s. 793.

¹⁴ *Rapport de la Commission du droit international à l'Assemblée générale sur les travaux de sa cinquante-troisième session*, 2001, A/56/10.

¹⁵ *Résolution adoptée par l'Assemblée générale sur le rapport de la Sixième Commission (A/56/589)*, Ellialtıncı Oturum, 28 Ocak 2002, A/RES/56/83. Söz konusu Genel Kurul kararının ve karara eklenen Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin Türkçe tercümesi için bkz. Hakkı Hakan ERKİNER, *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2010, s. 307-327.

lerine hanel getirmeden, hükümetlerin dikkatine sunduğunu beyan etmiştir¹⁶. Uluslararası hukukun bu hassas alanında yaşanan sıkıntı ve belirsizlikleri ortadan kaldırmayı, sorumluluk hukukuna ilişkin kuralları netleştirmeyi ve uluslararası hukukun bağlayıcılığını güçlendirmeyi¹⁷ amaçlayan Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin en önemli özelliklerinden biri, uluslararası hukukun "yapma" ve "yapmama" yükümleri getiren davranış normlarını içeren birincil kuralları ve bu kuralların ihlâli halinde uygulanacak ikincil kuralları arasındaki ayrımı benimsemiş olması ve ikincil kurallara odaklanmasıdır¹⁸. Ancak, metin, uluslararası sorumluluğun ikincil kurallarına ilişkin teamül hukukunu yansıtmakla yetinmemekte¹⁹, sorumluluk alanında yeni müesseseler de tesis etmektedir²⁰. Nitekim, Birleşmiş Milletler'in, Maddeler Metni'ni bir uluslararası andlaşma olarak değil, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından kaleme alınmış bir tedvin metni olarak ortaya koyma tercihinin temelinde, devletlerin, yeni tesis edilen bu müesseseler üzerindeki görüş ayrılıkları yatmaktadır²¹. Devletler, metnin bazı bölümleri üzerinde uzun

¹⁶ *Résolution adoptée par l'Assemblée générale sur le rapport de la Sixième Commission* (A/56/589), Ellialtıncı Oturum, 28 Ocak 2002, A/RES/56/83, s. 1-2.

¹⁷ NISSEL, s. 356.

¹⁸ James CRAWFORD, *The ILC Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: A Restrospect*, *The American Journal of International Law*, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 874-890, s. 876; Robert ROSENSTOCK / Margo KAPLAN, *The Fifty-Third Session of the International Law Commission*, *The American Journal of International Law*, Vol. 96, no: 2, 2002, s. 412-419, s. 412; Alan E. BOYLE, *State Responsibility and International Liability for Injurious Consequences of Acts Not Prohibited by International Law: A Necessary Distinction?*, *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 39, 1990, s. 1-26, s. 10.

¹⁹ DAILLIER/FORTEAU/PELLET, s. 848; ERKİNER, s. 8.

²⁰ David D. CARON, *The ILC Articles on State Responsibility: The Paradoxical Relationship between Form and Authority*, *The American Journal of International Law*, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 857-873, s. 873; Dinah SHELTON, *Righting Wrongs: Reparations in the Articles on State Responsibility*, *The American Journal of International Law*, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 833-856, s. 834.

²¹ Kuzey devletleri, Slovakya ve İspanya, Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin uluslararası hukukun uygulanmasına kattığı istikrarı da göz önünde bulundurarak uluslararası sorumluluğu düzenleyen metnin diplomatik bir konferans çerçevesinde bir uluslararası andlaşma olarak kabul edilmesi gerektiğini savunurken, diğer bazı devletler bu öneriye karşı çıkmışlardır. Avusturya, Çin, Japonya, Hollanda, İngiltere ve ABD gibi devletlerin söz konusu itirazlarının temelinde, uluslararası sorumluluk meselesinin fazlaca ihtilâflı

süre uzlaşmaya varamamış ve söz konusu bölümler, son raportör James Crawford'un pragmatik manevraları ile kabul edilebildikten sonra dahi tartışılmaya devam edilmiştir.

Maddeler Metni'nin kabul edilebilmesi için geçen yarım yüzyıllık süre boyunca devletlerin tartıştıkları meselelerden belki de en önemlisi, devletlerin sorumluluğunun tek bir hukuki rejim çerçevesinde mi düzenleneceği yoksa birden çok rejim mi tesis edilmesi gerektiğidir. Başka bir ifadeyle, uluslararası hukukun öngördüğü kuralların ihlâlinin, söz konusu kuralların niteliği ne olursa olsun aynı sorumluluk mekanizmasına mı tâbi tutulacağı yoksa bazı kuralların ihlâlinin özel bir sorumluluk şeması dahilinde mi değerlendirileceği Uluslararası Hukuk Komisyonu'nu en çok meşgul eden sorunlardan biri olmuştur²².

bir mesele olması ve bu nedenle esnek hukuki temeller üzerine kurulu olması gerektiği görüşü yatar. Böylece, uluslararası sorumluluk alanı hukuki olarak gelişmeye daha açık bir alan olarak kalacak ve başarısız bir tedvin teşebbüsünün yaratabileceği olumsuz etkilerden korunacaktır. *Annuaire de la Commission du droit international, Quatrième rapport sur la responsabilité des Etats*, présenté par M. James Crawford, Rapporteur spécial, 2001, A/CN.4/517, paragraf 22 ve 23. Bununla birlikte, kabul edilen metnin bir uluslararası andlaşma olarak değil, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun kabul ettiği bir maddeler metni olarak ortaya çıkması, uluslararası hukuk tarafından dikkate alınmayacağı sonucunu doğurmamaktadır. Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun kabul ettiği metin, doktrin gibi, uluslararası hukukun tali kaynakları arasında yer almaktadır. *Annuaire de la Commission du droit international, Examen d'ensemble du droit international en vue des travaux de codification de la Commission du droit international (mémoire du Secrétaire général), Programme de travail*, 1949, A/CN.4/1/Rev.1, s. 17.

²² Devletlerin uluslararası sorumluluklarının, ihlâl edilen uluslararası yükümlülüğün niteliğine göre farklı hukuki rejimlere bağlanması ilkesi ayrıntılı olarak Sovyet doktrini tarafından geliştirilmiş, Tunkin ve Levin gibi yazarları, daha sonraları, Kirsten, Steiniger, Graefrath ve Oser gibi Doğu Alman hukukçuları takip etmiştir. Vincenzo STARACE, *La responsabilité résultant des obligations à l'égard de la communauté internationale*, RCADI, Vol. 153, 1976, s. 263-317, s. 289-290. Söz konusu meselenin günümüze kadar uluslararası doktrini ciddi bir biçimde meşgul ettiği görülmektedir. Bkz. Riccardo MAZZESCHI PISILLO, *Responsabilité de l'Etat pour violation des obligations positives relatives aux droits de l'homme*, RCADI, Vol. 333, 2008, s. 175-506, s. 192-193; Elisabeth ABDELGAWAD LAMBERT, *La spécificité des réparations pour crimes internationaux* in Christian TOMUSCHAT / Jean-Marc THOUVENIN, (Ed.), *The Fundamental Rules of the International Legal Order: Jus cogens and Obligations Erga Omnes*, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, s. 167-201, s. 167-171. Sovyet doktrini tarafından ortaya atılan ve uluslararası hukukun öngördüğü kuralların ihlâllerinin, söz konusu kuralların niteliğine göre farklı bakış açıları ile değerlendirilmeleri gerektiğini savunan yaklaşım Uluslararası Adalet Divanı tarafından

Uzun tartışmalardan sonra kabul edilen maddeler metninin 33. maddesi, devletlerin uluslararası sorumluluklarının, ihlâl edilen uluslararası yükümlülüğün niteliğine, içeriğine ve ihlâl ediliş şartlarına bağlı olarak bir başka devlete, birden çok devlete veya uluslararası toplumun geneline karşı doğabileceğini hükme bağlamıştır.

Uluslararası hukukta farklı sorumluluk mekanizmalarının tesis edilmesi üzerine yürütülen tartışmaya son noktayı koyan 33. madde önemlidir. Zira, madde, klâsik uluslararası hukukta iki taraflı bir ilişki olarak telâkki edilen sorumluluk ilişkisinin çok taraflı bir ilişki olarak da tezahür edebileceğini ifade etmekte²³ ve devletlerin ağırlaştırılmış sorumluluğu kavramına zemin hazırlamaktadır. Nitekim, Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin ikinci bölümünün üçüncü kısmında, "genel uluslararası hukukun emredici hükümlerinden kaynaklanan yükümlülüklerin ağır ihlalleri" düzenlenmekte ve bu ihlâllere uluslararası hukukun emredici nitelikte olmayan hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâlinden daha farklı ve daha ağır hukuki sonuçlar bağlanmaktadır.

Söz konusu makale, Maddeler Metni'nin uluslararası sorumluluk hukuku alanında yarattığı en ciddi yeniliği teşkil eden²⁴ ve doktrin tarafından "ağırlaştırılmış sorumluluk" (fr. *responsabilité aggravée*; ing. *aggravated responsibility*) olarak adlandırılan²⁵ bu mekanizmanın oluşum sürecini ve işleyiş kurallarını incelemektedir. Bu çerçevede, öncelikle devletlerin ağırlaştırılmış sorumluluklarının ileri sürülebilmesinin koşulları ışığında ağırlaştırılmış sorumluluk teorisi değerlendirilecek, ardından normatif düzlemde ağırlaştırılmış sorumluluğun doğması üzerinde durulacak, başka bir ifade ile, öngörülen usûl kuralları ve özel sonuçlar çerçevesinde teorinin uygulama ilkeleri incelenecektir.

1970'li yıllarda kabul görecektir. Bkz. *infra*.

²³ NISSEL, s. 363-367; Pierre KLEIN, *Responsibility for Serious Breaches of Obligations Deriving from Peremptory Norms of International Law and United Nations Law*, European Journal of International Law, Vol. 13, no: 5, 2002, s. 1241-1255, s. 1242.

²⁴ SHELTON, s. 841.

²⁵ Bkz. KLEIN, s. 1243; Marko MILANOVIC, *State Responsibility for Genocide*, European Journal of International Law, Vol. 17, no: 3, 2006, s. 553-604, s. 563; Eric WYLER, *From 'State Crime' to Responsibility for 'Serious Breaches of Obligations under Peremptory Norms of General International Law'*, European Journal of International Law, Vol. 13, no: 5, 2002, s. 1147-1160, s. 1150.

Belirtilmesi gerekir ki, ağırlandırılmış sorumluluk müessesesi, sadece kabul edilen normatif düzenleme çerçevesinde değerlendirilebilecek bir müessese değildir. Söz konusu normatif düzenlemenin felsefi temellerinin ve uluslararası hukuk mantığı içindeki yerinin incelenmesi, ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının uygulanabilirliği konusunda aydınlatıcı olacaktır. Buradan hareketle, ağırlandırılmış sorumluluk kavramının genel uluslararası sorumluluk hukuku şemasına uygun olup olmadığı tartışılacak ve böylece meseleye daha geniş bir bakış açısı ile yaklaşılmaya çalışılacaktır.

I. Ağırlandırılmış Sorumluluk Teorisi: Uluslararası Suç Kavramından Uluslararası Hukukun Emredici Hükümlerinden Doğan Yükümlülüklerin Ağır İhlâline

Doktrinde ağırlandırılmış sorumluluk olarak ifade edilen hukuki rejimin ileri sürülebilmesinin temel koşulunun adlandırılması çok kolay olmamıştır. Şöyle ki; devletlerin uluslararası sorumluluklarının, ihlâl ettikleri hükümlerin niteliğine göre farklı rejimlere tâbi kılınması ilkesi çalışmaların başladığı dönemden beri kabul edilmekle birlikte, ihlâl edilen hükümlerin niteliklerini tasvir etmek amacıyla kullanılacak terminoloji üzerinde çok uzun bir süre uzlaşma sağlanamamıştır.

Uluslararası sorumluluk kuralları üzerinde çalışmaya koyulan Uluslararası Hukuk Komisyonu, ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının temeline başlangıçta “uluslararası suç” kavramını yerleştirmek istemiş, ancak belirtilen kavramın kabulünün uluslararası hukukun yapısı ile bağdaşmayan sonuçlar doğurabileceği yönündeki eleştiriler, Komisyonu söz konusu kavramdan vazgeçmeye yöneltmiştir. 2001 yılında kabul edilen nihai metin, uluslararası suç kavramı yerine uluslararası hukukun emredici nitelikteki hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâli ifadesini kullanmaktadır.

A. Ağırlandırılmış Sorumluluk Teorisinin Çıkış Noktası: Uluslararası Suç

Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin oluşturulması amacıyla 1963-1979 yılları arasında raportörlük yapan Roberto Ago, bir devletin ağırlandırılmış sorumluluğunun “uluslararası suç işlemesi” halinde ileri sürülebilmesi yönünde bir

öneride bulunmuş ve bu öneri 1976 yılında Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından kabul görmüştür.

Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun 1976 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na sunduğu ve Ago'nun Devletlerin Uluslararası Sorumluluğu'na ilişkin beşinci raporu olarak bilinen taslak maddeler metninin 19. maddesinde, “uluslararası toplumun temel menfaatlerini korumayı amaçlayan ve ihlâli uluslararası toplum tarafından suç telâkki edilen bir uluslararası yükümlülüğün ihlâli sonucu ortaya çıkan uluslararası haksız fiiller”²⁶, “uluslararası suç” olarak tanımlanmıştır²⁷. 19. maddenin 3. fıkrasına göre, bir uluslararası suçun kaynağı:

“a) Saldırının yasaklanması gibi, uluslararası barış ve güvenliğin korunması için temel önemi haiz bir uluslararası yükümlülüğün ağır ihlâli;

b) Sömürge hâkimiyetinin güç kullanarak kurulması ve sürdürülmesi gibi, halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkının korunması için temel önemi haiz bir uluslararası yükümlülüğün ağır ihlâli,

c) Köleliğin, soykırımın, apartheidin yasaklanması gibi, insan varlığının korunması için temel önemi haiz bir uluslararası yükümlülüğün ağır ve geniş çaplı ihlâli;

d) Atmosferin ve denizlerin ağır şekilde kirletilmesinin yasaklanması gibi, çevrenin korunması için temel önemi haiz bir uluslararası yükümlülüğün ihlâli” olabilir²⁸.

²⁶ « *Le fait internationalement illicite qui résulte d'une violation par un Etat d'une obligation internationale si essentielle pour la sauvegarde d'intérêts fondamentaux de la communauté internationale que sa violation est reconnue comme un crime par cette communauté dans son ensemble constitue un crime international* ».

²⁷ *Annuaire de la Commission du droit international, Rapport de la Commission à l'Assemblée générale sur les travaux de sa vingt-huitième session, 1976, Vol. II, Deuxième partie, A/CN.4/SER.A/1976/Add.1 (Part 2), s. 65-113.*

²⁸ « *Sous réserve des dispositions du paragraphe 2 et d'après les règles du droit international en vigueur, un crime international peut notamment résulter :*

a) d'une violation grave d'une obligation internationale d'importance essentielle pour le maintien de la paix et de la sécurité internationales, comme celle interdisant l'agression;

b) d'une violation grave d'une obligation internationale d'importance essentielle pour la sauvegarde du droit des peuples à disposer d'eux-mêmes, comme celle interdisant l'établissement ou le maintien par la force d'une domination coloniale;

c) d'une violation grave et à une large échelle d'une obligation internationale d'importance

1976 yılında Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından kabul edilen söz konusu düzenleme, Komisyon'un 1996 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na sunduğu metinde de yer almaktadır²⁹. Ancak, devletlerin ağırlaştırılmış sorumluluklarının temeline uluslararası suç kavramını yerleştiren bu yaklaşım, 2001 yılında kabul edilen nihai metinde yer almadığı gibi doktrinin önemli bir kesimi tarafından da ciddi bir biçimde eleştirilmiştir. Söz konusu eleştirilerin temelinde, 19. maddenin açıkça ceza hukuku kavramlarına atıfta bulunduğu tespiti yer almaktadır.

Şöyle ki; bazı devletlerin ceza kanunları suçları, “cürüm” (fr. *crime*; ing. *crime*), “cünha” (fr. *délict*; ing. *delict*) ve “kabahat” (fr. *contravention*; ing. *contravention*) olarak üçe ayırır. Günümüz Türk Ceza Kanunu'nda yer almayan bu ayrıma göre; cürüm teşkil eden haksız fiiler nedeniyle ortaya çıkan sorumluluk fransızcada *responsabilité criminelle*, ingilizcede *criminal responsibility* olarak adlandırılırken, cünha teşkil eden haksız fiiler nedeniyle doğan sorumluluk fransızcada *responsabilité délictuelle*, ingilizcede *delictual responsibility* şeklinde ifade edilir. Bu iki sorumluluk türü cezai sorumluluğun (fr. *responsabilité pénale*; ing. *penal responsibility*) iki farklı tezahürüdür ve aralarındaki fark ağırlık farkıdır³⁰.

Taslak metnin 1976 yılında benimsediği 19. maddenin 4. fıkrasının fransızca metni, « *tout fait internationalement illicite qui n'est pas un crime international conformément au paragraphe 2 constitue un délict international* » şeklinde kaleme alınmıştır. Söz konusu fıkra, klâsik ceza hukuku mantığı ile düşünüldüğünde, “uluslararası suç teşkil etmeyen uluslararası haksız fiiller, uluslararası cünha teşkil eder” şeklinde tercüme edilecektir.

Oysa, “*uluslararası sorumluluk hukukunun niteliği ne medeni, ne cezaidir;*

essentielle pour la sauvegarde de l'être humain, comme celles interdisant l'esclavage, le génocide, l'apartheid;

d) d'une violation grave d'une obligation internationale d'importance essentielle pour la sauvegarde et la préservation de l'environnement humain, comme celles interdisant la pollution massive de l'atmosphère ou des mers ».

²⁹ Annuaire de la Commission du droit international, *Rapport de la Commission à l'Assemblée générale sur les travaux de sa quarante-huitième session*, 1996, Vol. II, Deuxième partie, A/CN.4/SER.A/1996/Add:1 (Part 2), s. 61-79.

³⁰ Suçları cürüm, cünha ve kabahat şeklinde üçe ayıran bu yaklaşım Fransız hukuku kökenlidir. 1810 Fransız Ceza Kanunu tarafından kabul edilen ve günümüze kadar birtakım değişikliklere uğrayarak varlığını sürdüren bu ayrımın ayrıntılı incelemesi için bkz. Jean PRADEL, *Droit Pénal Général*, Paris, Editions Cujas, 2006, s. 245 vd.

*uluslararası sorumluluk sadece ve sadece uluslararası niteliktedir*³¹. Buradan hareketle, “*crime*” ve “*délit*” kavramlarının, devletlerin uluslararası sorumluluğunu düzenleyen bir metin içinde kullanılmasının uluslararası hukukun yapısı ile bağdaşmadığı ileri sürülmüştür³².

Örneğin, Julio Barboza, söz konusu düzenlemenin mantıken reddedilmesi gereken, faydasız ve içi boş bir düzenleme olduğunu savunmuştur³³. Herşeyden önce, 19. madde, uluslararası suç teşkil eden haksız fiiller sebebiyle devletlerin sorumluluğunu düzenlemekte ancak uluslararası suçu tanımlamamaktadır. Ayrıca, uluslararası hukukta “toplumların suç işleyemeyeceği” gerçeği, devletlerin cezai sorumluluğunun olamayacağı sonucunu doğurmaktadır³⁴. Devletlerin, organları ve ajanlarının eylemleri sebebi ile sorumlu tutulmalarının temelinde, söz konusu eylemlerin değil, bu eylemlerin “sonuçlarının” devletlere atfedilebilir olmaları yatmaktadır. Dolayısıyla, uluslararası hukuk tarafından suç kabul edilen eylemlerin bireylerin cezai sorumluluğunu doğuracağı tartışılmayacak bir gerçek iken, belirtilen eylemlerin sonuçlarının devlete atfedilebilir olması durumunda bile devletler nezdinde hiçbir cezai sonuç doğmayacaktır³⁵.

Aynı şekilde, Robert Rosenstock, uluslararası suç teriminin kullanılmasının

³¹ PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 658-659; M. G. COHN, *La théorie de la responsabilité internationale*, RCADI, Vol. 68, 1939, s. 207-325, s. 222.

³² Roberto Ago başkanlığında hazırlanan raporların özellikle ilgili madde etrafında eleştirilere uğraması, Ago'nun devletlerin haksız fiillerinden kaynaklanan uluslararası sorumluluğu meselesine yapmış olduğu katkıları gölgelememektedir. Pek çok yazar, Ago'nun uluslararası sorumluluk hukukunun şekillenmesindeki katkılarının altını özellikle çizmektedir. Bkz. ROSENSTOCK, *The ILC and State Responsibility*, s. 792; PELLET, *Les rapports de Roberto Ago à la C.D.I sur la Responsabilité des Etats*, s. 222-229. Bunun yanı sıra, uluslararası suç kavramının diğer uluslararası haksız fiillerden ayırt edilmesi ve Ago'nun önerdiği gibi farklı bir sorumluluk rejimine tabi kılınmasını savunan yazarlar da olmuştur. Bkz. STARACE, s. 308; Alain PELLET, *Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!*, *European Journal of International Law*, Vol. 10, no: 2, 1999, s. 425-434, s. 425-434.

³³ Julio BARBOZA, *International Criminal Law*, *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*, Vol. 278, 1999, s. 87.

³⁴ Söz konusu tespit, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki eylemleri nedeniyle Nazileri yargılayan Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi tarafından da dile getirilmiş ve Mahkeme, cezai sorumluluğu yalnızca söz konusu kişiler nezdinde işletmiştir. Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi, *Büyük Savaş Suçluları*, 14 Kasım 1945-1 Ekim 1946, s. 126.

³⁵ BARBOZA, s. 9-199, s. 81-83.

hiçbir mantıki veya siyasi gerekçesi olmadığı kanaatindedir. Yazara göre, devlet uygulamaları “*crime*” ve “*délit*” şeklinde bir ayrıma gidilmesini desteklememektedir. Uluslararası sorumluluk hukukunda böyle yeni bir haksız fiil kategorisi yaratmak olumlu hiçbir sonuç doğurmayacağı gibi, *erga omnes* yükümlülüklerin ifası ile ilgili yeni sıkıntılar da doğurabilecektir³⁶.

Roberto Ago, benzer minvaldeki eleştirilere cevaben uluslararası suç kavramını ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasının temeline yerleştirmesindeki amacının, söz konusu mekanizmaya cezaî bir nitelik atfetmek olmadığını belirtmiştir. Kaldı ki, Ago’nun başkanlığında önerilen ve Willem Riphagen’in ve Gaetano Arangio-Ruiz’in başkanlıklarında da devam ettirilen anlayışın devletlerin cezalandırılmalarını değil, uluslararası hukuka uymalarını sağlamayı amaçladığı ve “*crime*” ve “*délit*” kavramlarına bağlanan hukuki sonuçların çok temel farklılıklar arzemediği görülmektedir³⁷. Buradan hareketle, maddenin lafzî ve birebir çevirisi “*cünha*” kavramının kullanılmasını gerektirirken, gerçekte ifade edilmek istenen “uluslararası suç teşkil etmeyen uluslararası haksız fiillerin sadece uluslararası haksız fiil olarak kabul edilecekleri”dir³⁸.

Ancak, önerinin uluslararası hukuka cezai bir nitelik atfetme amacı taşımadığı savunması 2001’de kabul edilen nihai metnin “*crime*” ve “*délit*” kavramlarını reddetmesinin önüne geçememiştir. Zira, kullanılmalarındaki amaç ne olursa olsun, söz konusu kavramların ait olduğu alan ceza hukukudur. İç hukuka ait olan bu kavramların kıyasen uluslararası hukukta kullanılmayacağı görüşünden hareket eden Uluslararası Hukuk Komisyonu, 2001 yılında kabul ettiği metinde bu kavramları kullanmaktan vazgeçecek³⁹ ve

³⁶ Robert ROSENSTOCK, *An International Criminal Responsibility of States?*, International Law on the Eve of the Twenty-First Century, Views from the International Law Commission, New York, United Nations, s. 265-285, s. 284-285.

³⁷ Her iki halde de zararın giderilmesi öngörülmekte ve devletlere karşı önlem alabilme imkânı tanınmaktadır. Bkz. Willem Riphagen Taslağı (1980-1986), md.14 ve 15; Gaetano Arangio-Ruiz Taslağı (1987-1996), md. 51-53. WYLER, s. 1150-1151.

³⁸ Nitekim, Hakkı Hakan Erkiner, *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu* isimli eserinde metni Türkçeye bu şekilde çevirmiştir. Bkz. ERKİNER, s. 232.

³⁹ PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 658; Georges ABI-SAAB, *The Uses of Article 19, European Journal of International Law*, Vol. 10, no: 2, 1999, s. 339-351, s. 344.

böylece uluslararası sorumluluk hukukunun cezai bir nitelik kazanmasına⁴⁰ veya cezai nitelik kazandığı yönünde bir intiba bırakmasına engel olacaktır.

Belirtilen tercihin temelinde başka gerekçeler de yatmaktadır. Şöyle ki; iç hukuka ait kavramları kıyasen ve kanaatimizce başarısız bir şekilde uluslararası hukuka taşıyan 19. madde düzenlemesindeki bir başka sıkıntı, uluslararası suçun tespitinde uluslararası toplumun bu yöndeki kabulünü tek kriter olarak benimsemesidir. 19. madde, devletlerin ağırlaştırılmış sorumluluğunu doğuracak olan uluslararası suçun ne olduğunu açıklamakta, devletlerin uluslararası suç kabul ettiği haksız fiillerin uluslararası suç telâkki edileceğini belirtmekle yetinmektedir.

Oysa, maddenin gönderme yaptığı devlet uygulamaları incelendiğinde, uluslararası hukukta bugüne kadar sadece uluslararası suç işleyen bireylerin cezalandırıldığı ve gerektiğinde, söz konusu suçlar nedeniyle devletlerin cezai sorumluluğuna değil, uluslararası sorumluluğuna gidildiği görülmektedir⁴¹. Başka bir ifade ile, devletler, bugüne kadar devlet ve suç kavramlarını yanyana getirmeyi çok keskin bir biçimde reddetmişlerdir. Zira, “*devletler, ancak ajanları ve temsilcileri vasıtasıyla hareket etmektedirler*”⁴².

Söz konusu eleştiriler, pek çok devlet ve Maddeler Metni’nin son raportörü James Crawford tarafından da benimsenmiş⁴³ ve 2001 yılında kabul edilen

⁴⁰ WYLER, s. 1148.

⁴¹ I. Dünya Savaşı sonrası Nazileri yargılamak amacıyla kurulan Nürnberg Mahkemesi’nin işledikleri suçlar nedeniyle bireyleri cezalandırdığını, ancak hiçbir devlet için suç işlediği yönünde bir ifade kullanmadığını yukarıda belirtmiştik. Aynı tespit, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde BM Güvenlik Konseyi tarafından kurulan Uluslararası Mahkemeler için de geçerlidir. 1948 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme de devletlerin cezai sorumluluklarını öngörmemektedir. BARBOZA, s. 88-90.

⁴² Uluslararası Daimi Adalet Divanı, *Polonya’daki Alman Göçmenler*, Danışma Görüşü, 3 Şubat 1923, Seri B, no: 6, s. 22.

⁴³ Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun James Crawford başkanlığında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’na sunduğu ilk raporda, uluslararası suç kavramının devletlerin ağırlaştırılmış sorumluluğunun temelini yerleştirilmesinin sakıncaları üzerinde durulmuş ve devletlerin söz konusu kavram hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. ABD ve İngiltere, uluslararası suç kavramının kullanılmasına şiddetle karşı çıkmış ve uluslararası teamül hukukunun böyle bir kavram temelinde devletlerin sorumluluğuna gidilmesine izin vermediği görüşünü belirtmiştir. Fransa, 19. madde düzenlemesinin, uluslararası sorumluluk hukukuna cezai bir nitelik atfedildiği yönünde yanlış bir intiba bıraktığını ifade etmiş, uluslararası hukukta bazı haksız fiillerin diğerlerinden daha ciddi ve ağır telâkki edilebileceğini ancak “suç” ve

son metinde, “uluslararası suç” yerine, “uluslararası hukukun emredici bir hükmünden kaynaklanan bir yükümlülüğün, bir devlet tarafından ağır ihlâli” ifadesi kullanılmıştır. Böylece, uluslararası suç kavramı metnin nihai halinden çıkarılmış, ancak bütün uluslararası haksız fiillerin aynı sorumluluk kurallarına tâbi olmayacağı ve bazı uluslararası haksız fiillerin uluslararası toplumun bütününü ilgilendirdiği fikrinden de vazgeçilmemiştir.

B. Ağırlaştırılmış Sorumluluk Teorisinin Varış Noktası: Uluslararası Hukukun Emredici Hükümleri

Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin 40. maddesi, bir devletin ağırlaştırılmış sorumluluğunun ileri sürülebilmesini iki koşula bağlamaktadır. Buna göre, bir devletin “uluslararası hukukun emredici bir hükmünden doğan bir yükümlülüğünün” “ağır ihlâli” halinde, mağdur devletin yanı sıra diğer tüm devletler, yükümlülüğünü ihlâl eden devletin sorumluluğunu ileri sürebilecektir.

1. Uluslararası Hukukun Emredici Hükümlerinden Doğan Yükümlülüklerin İhlâli

Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun kabul ettiği nihai metne göre, bir devletin ağırlaştırılmış sorumluluğunun ileri sürülebilmesinin temel koşullarından ilki, söz konusu devletin uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerini ihlâl etmiş olmasıdır. Böylece, temeli “uluslararası suç”

“cünha” kavramlarının kabulünün uluslararası sorumluluk hukukunun yeknesaklığı ilkesini zedeleyeceğini savunmuştur. Almanya, maddeler metninde uluslararası suç kavramının kullanılmasının faydalı olup olmayacağı konusunda ciddi şüpheleri olduğunu ve bu kavramın uluslararası uygulama tarafından desteklenmediğini belirtmiştir. Söz konusu kavram yerine “*erga omnes*” yükümlülükler ve hatta “*jus cogens*” kavramlarının kullanılabileceğini, zira bu kavramların kullanımına uluslararası hukukun daha sağlam bir zemin hazırladığını savunmuştur. Aynı şekilde, Avusturya, İrlanda ve İsviçre de, uluslararası sorumluluk hukukunun cezai nitelikte olmadığı ve dolayısıyla 19. maddede ifade edilen ayırım üzerine kurulamayacağı görüşünü bildirmiştir. Her ne kadar söz konusu yorumlar tüm devletler tarafından paylaşılmamış ve Çek Cumhuriyeti, Moğolistan, Özbekistan, Danimarka, Meksika, Arjantin ve İtalya, devletlerin daha ağır ve daha hafif haksız fiilleri arasında bir ayırım yapılması görüşünü benimsediklerini ifade etmiş olsalar da, uluslararası suç kavramının kullanılmasına yapılan itirazların ciddiyeti gözardı edilemeyecek niteliktedir. *Annuaire de la Commission du droit international, Rapport de la Commission à l'Assemblée générale sur les travaux de sa cinquantième session*, 1998, Vol. II, A/CN.4/490/Add.1., s. 12-15.

olmaktan çıkarılan ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizması, “*jus cogens*” kavramı üzerine oturtulmaktadır⁴⁴.

Söz konusu koşul, uluslararası hukukun kaynaklar meselesinde son yüzyılda yaşanan gelişmelerin doğal bir sonucu telâkki edilmelidir. Zira, çok eskilerden beri tartışılmalı uluslararası hukukta emredici nitelikte hükümlerin varlığı meselesi, devletlerin tüm fikir ayrılıklarına rağmen, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nde düzenlenmiş ve böylece “*jus cogens soyut bir ideal olmaktan çıkıp somut bir uluslararası hukuk düzenlemesi haline*” dönüşmüştür⁴⁵. Sözleşme’nin 53. maddesine göre “*bir andlaşma, yapılması sırasında milletlerarası genel hukukun emredici bir normu ile çatıştıyorsa bătıldır. Bu sözleşme bakımından milletlerarası genel hukukun emredici bir normu, bir bütün olarak devletlerin milletlerarası toplumunun, kendisinden hiçbir surette sapmaya müsaade edilmeyen ve ancak aynı nitelikte olan daha sonraki bir milletlerarası genel hukuk normu ile değiştirilebilecek olan bir norm olarak kabul ettiği ve tanıdığı bir normdur*”.

1969 yılında pozitif uluslararası hukuka giren *jus cogens* aslında uluslararası hukukun klâsik yapısına uzak bir kavramdır. Zira, klâsik uluslararası hukuk, teamül ya da andlaşma kaynaklı bütün kuralları aynı düzleme koymakta ve

⁴⁴ Eric Wyler, ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasının temelini uluslararası suç kavramı yerine uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâlinin oturtulmuş olmasının sorumluluk hukuku açısından çok ciddi farklılıklar doğurmadığı görüşündedir. Yazara göre, her iki düzenleme şekli de, ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasını, ihlâl edilen hüküm nedeniyle uluslararası toplumun genelinin menfaatlerinin zedelendiği mantığına dayandırmaktadır. Ayrıca, Gaetano Arangio-Ruiz Taslağı’nın 51-53. maddeleri, James Crawford’un metninin 48-54. maddeleri ile karşılaştırıldığında, ilkinin “hukuka uygun önlemler”, ikincisinin ise “karşı önlemler” terimlerini kullandığı görülmekte ancak her iki kavramın da “*délit*” veya “ağır olmayan ihlâl” halinde devreye gireceği kabul edilmektedir. Yazar, söz konusu gerekçeler ile, uluslararası suç kavramı yerine uluslararası hukukun emredici hükümleri kavramının kullanılmasının yapay ve yüzeysel bir rota değişikliği olduğunu savunmaktadır. WYLER, s. 1151-1160. Aynı şekilde, Alain Pellet, “uluslararası suç” kavramı yerine “uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâlî” kavramının kullanılmasının aynı sonuca vardığına, sadece, birinci ifadenin ikincisine nazaran daha ağır bir ifade olduğunu belirtmektedir. PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 683.

⁴⁵ Ceren Zeynep PİRİM, *Jus Cogens Teorisi Işığında Devletlerin Sözleşme Serbestisi ve Devlet Dokunulmazlığı*, Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi, Cilt. 8, Sayı: 95-96, 2012, s. 37-66, s. 45.

normlar hiyerarşisinden muaf bir hukuk dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. *Jus cogens* teorisinin kabulü, uluslararası hukukta belli bir normlar hiyerarşisi oluşturulması sonucunu doğurmuş ve klâsik şemadan uzaklaşmıştır. Tesis edilen hiyerarşinin en tepesine yerleştirilen bu kurallar hem sözleşme serbes-tisinin hem de devlet egemenliğinin sınırı telâkki edilmeye başlanmıştır⁴⁶.

Ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizması uluslararası hukukun klâsik ya-pısında meydana gelen bu değişimin zorunlu bir sonucudur: “biraz daha” fazla bağlayıcı olan uluslararası hukuk kurallarının varlığının kabulü, bu kuralların ihlâli halinde devreye girecek “biraz daha” ağır bir sorumluluk mekanizması tesis edilmesini zaruri kılmıştır.

Başka bir ifade ile, uluslararası hukukta ağırlaştırılmış sorumluluk müesse-sesinin tesisi, *jus cogens* kavramının varlığına biraz daha anlam kazandırmış ve pek çok gerekçe ile eleştirilebilir bir nitelik arzeden bu kavram, belli ölçüde, sağlamlaştırılmıştır⁴⁷. Zira, gerek 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin *jus cogensi* düzenleyen hükümleri gerekse 2001 metninin uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâlini emredici olmayan hükümlerden doğan yükümlülüklerin ihlâlinden daha farklı bir sorumluluk rejimine tâbi tutan düzenlemeleri, uluslararası toplumun temel menfaatlerinin korunması amacını gütmektedir⁴⁸.

Aslında, uluslararası hukukun öngördüğü kuralların ihlâlinin, söz konusu kuralların niteliği ne olursa olsun aynı sorumluluk mekanizmasına mı

⁴⁶ PİRİM, s. 40.

⁴⁷ Benzer bir görüş için bkz. PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 665. Yazara göre, *jus cogens* kavramının ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasının temeline yerleştirilmesi kavrama bütünlük katmaktadır.

⁴⁸ Riccardo Pisillo Mazzeschi, uluslararası hukukun kaynakları alanında yaşanan bu değişimleri ve sorumluluk hukuku kurallarının gelişimini insan hakları teorisinin uluslararası hukuka girmesi ile açıklamaktadır. Yazara göre, insan hakları teorisi bir yandan uluslararası hukuk düzeninde yapısal değişikliklere yol açmış, diğer yandan uluslararası hukukun kaynakları ve kurumlarında ciddi etkileri olmuştur. MAZZESCHI PISILLO, s. 198-220. Yazarın haklılık payı büyüktür. Zira, *jus cogens* teorisinin pozitif uluslararası hukuka girişi herşeyden önce, “devlet merkezli uluslararası hukukun bireyin ve haklarının artan önemine kayıtsız kalamamasının” bir sonucudur. PİRİM, s. 45. *Jus cogens* nitelikli normların doğurduğu yükümlülüklerin ihlâlinin kendine özgü bir sorumluluk şemasına bağlanması ise uluslararası hukukun kaynakları alanında yaşanan bu değişimin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

tâbi tutulacağı yoksa bazı kuralların ihlâlinin özel bir sorumluluk şeması dâhilinde mi değerlendirileceği meselesi Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 1950’li yıllardan beri tartışılmaktayken, Uluslararası Adalet Divanı 1970 yılında aldığı *Barcelona Traction* kararında soruya olumlu yanıt vermiştir. Divan, kararında, devletlerin uluslararası toplumun geneline karşı olan yükümlülükleri ile bir başka devlete karşı olan yükümlülükleri arasında temel bir ayırım yapılması gerektiğini belirtmiştir. “Doğaları gereği, uluslararası toplumun geneline karşı olan yükümlülükler tüm devletleri ilgilendirmektedir. Söz konusu yükümlülüklerden doğan hakların önemi göz önünde bulundurulduğunda, bütün devletlerin bu hakların korunmasında hukuki menfaatleri olduğu kabul edilebilir”⁴⁹. Belirtilen yükümlülükler *erga omnes* yükümlülüklerdir⁵⁰.

Söz konusu karar uluslararası hukukun pek çok meselesi bakımından önemli olmakla birlikte sorumluluk hukuku açısından ayrıca anlamlıdır. Zira, karara konu olan olay Divan tarafından doğrudan sorumluluk hukuku açısından değerlendirilmemiştir. Hatta, Divan’ın uluslararası hukukun ihlâl edilen hükümleri arasında bir nitelik ayırımı yaparken temkinli davrandığı dahi görülmektedir⁵¹. Bununla birlikte, *Barcelona Traction* kararının uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri ikili ilişkiler çerçevesinde doğan yükümlülükler ve uluslararası toplumun geneline karşı olan yükümlülükler şeklinde ayırması sorumluluk hukuku açısından, doğrudan olmasa bile, dolaylı olarak önemli sonuçlar doğuracaktır. Zira belirtilen ayırım âfâki bir ayırım değildir; devletlerin uluslararası sorumluluklarının, ihlâl edilen uluslararası yükümlülüğün niteliğine bağlı olarak bir başka devlete veya uluslararası toplumun geneline karşı doğabileceği anlamına gelmekte ve bu vesile ile ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasına zemin hazırlamaktadır⁵². Kaldı ki, söz konusu yaklaşım Divan’ın vermiş olduğu başka kararlarda da

⁴⁹ Uluslararası Adalet Divanı, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited*, 5 Şubat 1970, paragraf 33.

⁵⁰ Uluslararası Adalet Divanı, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited*, 5 Şubat 1970, paragraf 33.

⁵¹ ERKİNER, s. 225.

⁵² Benzer bir görüş için bkz. STARACE, s. 290-291.

benimsenmiştir. *Doğu Timor*⁵³ kararı, *Batı Sahara*⁵⁴ ve *Duvar*⁵⁵ danışma görüşleri de devletlerin *erga omnes* yükümlülüklerinden bahsetmektedir.

Belirtilmesi gerekir ki; *jus cogens* olarak adlandırılan ve uluslararası hukukun emredici nitelikli hükümlerini teşkil eden normların tamamı *erga omnes* niteliğindedir. Ancak *erga omnes* olarak tanımlanan ve uluslararası toplumun geneline karşı sahip olunan yükümlülüklerin tamamı *jus cogens* niteliğinde değildir. Başka bir ifade ile *erga omnes* daha geniş, *jus cogens* daha dar bir halka oluşturmaktadır. 2001 metninde kabul edilmeyen ancak ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının oluşturulma sürecinde önemli tartışmalara sebebiyet veren uluslararası suç kavramı ise en dar halkadır. Zira, her *erga omnes* yükümlülük veya her *jus cogens* normu uluslararası suç teşkil etmemektedir⁵⁶. 2001 metni ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının temelini 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 53. maddesinde tanımlanan uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâlini yerleştirerek ve *erga omnes* yükümlülüklerine atıf yaparak orta yolu tercih etmiştir⁵⁷.

Bununla birlikte, Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin hangi hükümlerin uluslararası hukukun emredici nitelikli hükümleri olduğunu düzenlemediği görülmektedir. Söz konusu tespit, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi için de geçerlidir. Nitekim, Sözleşme'nin bu yöndeki tercihi pek çok devlet ve hukukçu tarafından eleştirilmiş, *jus cogens*in tanımlanmadan

⁵³ Uluslararası Adalet Divanı, *Doğu Timor*, 30 Haziran 1995, paragraf 29.

⁵⁴ Uluslararası Adalet Divanı, *Batı Sahara*, Danışma Görüşü, 16 Ekim 1975, Hakim Gros'un bildirisi, paragraf 4.

⁵⁵ Uluslararası Adalet Divanı, *İşgal Altındaki Filistin Topraklarında Duvar İnşasının Hukuki Sonuçları*, Danışma Görüşü, 9 Temmuz 2004, paragraf 88, 155, 156, 157.

⁵⁶ ABI-SAAB, *The Uses of Article 19*, s. 292; James CRAWFORD, *Multilateral Rights and Obligations in International Law*, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol. 319, 2006, s. 465.

⁵⁷ Bkz. Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 40, madde 41 ve madde 48. James Crawford, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır: *jus cogens* nitelikli hükümler uluslararası hukukta belli bir değerler hiyerarşisi yaratmayı hedeflerken, *erga omnes* nitelikli yükümlülükler bütün devletleri ve hatta uluslararası toplumun diğer üyelerini ilgilendiren temel normlara riayet edilmesini sağlama amacını taşır. CRAWFORD, *Multilateral Rights and Obligations in International Law*, s. 478.

düzenlemesinin her devletin bu kavramı kendi ihtiyaçlarına göre tanımlaması sonucunu doğurabileceği ve dolayısıyla hukuk güvenliğini sarsacağı savunulmuştur⁵⁸. Söz konusu eleştiriler, kanaatimizce, sorumluluk hukuku açısından yapılacak bir değerlendirmede daha da önem kazanacaktır. Zira içtihat ve doktrin tarikiyle tespit ettiğimiz *jus cogens* nitelikli kuralların uluslararası hukuk metinleri tarafından sayılmaması, *jus cogens* üzerine kurulu ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasının uygulanması bakımından sıkıntı yaratacaktır.

2. Ağır İhlâl Koşulu

Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Metnin ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasını öngören 40. maddesi, uluslararası hukukun emredici bir hükmünden doğan bir yükümlülüğün, bir devlet tarafından “ağır” ihlâli halinde uygulanacaktır. Görüldüğü üzere, bir devletin *jus cogens* nitelikli bir normu ihlâl etmesi, söz konusu devletin ağırlaştırılmış sorumluluğunun doğması için yeterli değildir. Söz konusu ihlâlin, metnin tabiri ile, ağır bir ihlâl olması gerekmektedir.

Ağır ihlâl kavramından ne anlaşılması gerektiği yine 40. maddede hükme bağlanmaktadır. Buna göre, emredici nitelikli bir uluslararası hukuk kuralının ihlâli, sorumlu devletin “açık ve sistematik olarak yükümlülüğünü yerine getirmekten kaçınması” halinde ağır ihlâl telâkki edilecektir.

İhlâlin açık olması, yükümlülüğün ihlâl edildiğine dair herhangi bir şüphe bulunmaması, başka bir ifade ile ihlâlin doğrudan gerçekleşmiş olması anlamına gelmektedir. İhlâlin sistematik olması ise, münferit bir ihlâl teşkil etmemesi ve örgütlü bir şekilde işlenmesi olarak ifade edilebilir⁵⁹.

II. Normatif Düzlemde Ağırlaştırılmış Sorumluluğun Doğması

Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin 48. maddesi, ihlâl edilen yükümlülüğün uluslararası toplumun geneline yönelik bir yükümlülük olması halinde mağdur devletten başka her devletin ihlâli gerçekleştiren devletin sorumluluğunu

⁵⁸ Egon SCHWELB, *Aspects of International Jus Cogens as Formulated by the International Law Commission*, The American Journal of International Law, Vol. 61, no: 4, 1967, s. 946-975, s. 960-963.

⁵⁹ ERKİNER, s. 243.

ileri sürme hakkı olduğunu hükme bağlamaktadır⁶⁰. 48. madde ile birlikte okunması gereken 42. madde⁶¹ ise, bir devletin “mağdur devlet” sıfatı ile bir başka devletin sorumluluğunu ileri sürebilmesinin genel koşullarını düzenlemektedir. Maddeye göre, herşeyden önce, ihlâl edilen yükümlülüğün kendisine veya kendisinin bir parçası olduğu bir grup devlete karşı bireysel borç oluşturduğu devlet mağdur devlet addedilmektedir. Bunun yanısıra, ihlâl edilen yükümlülüğün uluslararası toplumun geneline karşı borç oluşturması halinde, tüm devletlerin mağdur devlet sıfatı ile uluslararası hukuku ihlâl eden devletin sorumluluğunu ileri sürebileceği kabul edilmektedir⁶². Böylece, tüm uluslararası topluma karşı olan yükümlülüklerin ihlâli halinde iki taraflı klâsik uluslararası sorumluluk şeması çok taraflı bir kimliğe büründürülmektedir.

Söz konusu sorumluluğun “ağırlaştırılmış” telâkki edilmesinin temelinde, sadece sorumlu devletin sorumluluğunun tüm uluslararası toplum tarafından ileri sürülebilmesi değil, uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ağır ihlâllerine birtakım özel sonuçlar bağlanmış olması da yatmaktadır. Bununla birlikte, “ileri sürebilme” kavramının ma-

⁶⁰ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 48, fıkra 1, b bendi. Aynı maddenin 1. fıkrasının a bendi, “*ihlâl edilen yükümlülük kendisinin de parçası olduğu bir grup devlete yönelik ise ve yükümlülük, grubun kolektif bir menfaatini koruma amacı ile konulmuşsa*” sorumluluğun bu devletler tarafından da ileri sürülebileceğini ifade etmektedir. Belirtilen ayırım bazı devletler tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Hollanda, söz konusu düzenlemeden, *erga omnes* yükümlülüklerin ihlâlinin, doğrudan zarar gören devlet dışındaki bütün devletleri sadece “teorik” veya “hukuki” bir biçimde etkiledikleri sonucunun çıktığını iddia etmiştir. *Annuaire de la Commission du droit international, Responsabilité des Etats: Commentaires et observations reçus des gouvernements*, 2001, A/CN.4/515, s. 64-65. Iain Scobbie, belirtilen ayırımın “*erga omnes partes*” ve “*erga omnes*” ayırımından başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Iain SCOBIE, *The Invocation of Responsibility for the Breach of Obligations under Peremptory Norms of General International Law*, *European Journal of International Law*, Vol. 13, no: 5, 2002, s. 1201-1220, s. 1208. Benzer bir görüş için bkz. Alain PELLET, *Les articles de la CDI sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite. Suite –et fin?*, *Annuaire français de droit international*, Vol. 48, 2002, s. 1-23, s. 10.

⁶¹ PELLET, *Les articles de la CDI sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite. Suite –et fin?*, s. 10.

⁶² 42. madde, bu hallerde, yükümlülüğün ihlâlinden özellikle etkilenen devletlerin veya niteliği uyarınca yükümlülüğün sonraki uygulamasının kendilerine karşı yükümlülük oluşturduğu ve durumlarını esaslı olarak değiştirdiği diğer bütün devletlerin sorumluluğu ileri sürebileceğini hükme bağlamaktadır.

hiyeti, doğrudan zarar gören devlet ve diğer devletler bakımından bir takım farklılıklar arz etmektedir.

A) Uluslararası Hukukun Emredici Hükümlerinden Doğan Yükümlülüklerin Ağır İhlâlinin Özel Sonuçları

Uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ağır ihlâllerine bağlanan özel sonuçlardan ilki, 41. maddede ifade edilmektedir. Maddeye göre, söz konusu ihlâller nedeniyle mağdur sıfatını haiz olduğu kabul edilen devletler ihlâllere son vermek için hukuka uygun yollarla işbirliği yapmak zorundadır⁶³.

41. maddede öngörülen işbirliği yükümlülüğü, ilk bakışta sembolik bir yükümlülük olarak görülebilir. Ancak, belirtilen yükümlülük uygulanabilirlik açısından öyle dahi olsa, teorik uluslararası hukuk açısından önemli bir yenilik teşkil etmektedir. Şöyle ki; herşeyden önce, devletlerarası dayanışma, hiçbir zaman devletlere uluslararası bir haksız fiile son vermek amacıyla işbirliği yükümlülüğü yükleyebilecek kadar sağlam olmamıştır⁶⁴. Kaldı ki, egemen devletlerden oluşan uluslararası toplumun kendine özgü ve klâsik yapısı devletlere herhangi bir konuda işbirliği yapmayı emretmekten uzaktır⁶⁵. Dolayısıyla, 41. maddenin öngördüğü ilk özel sonucu klâsik uluslararası hukuktan sapma olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır⁶⁶.

Devletlere yüklenen işbirliği yükümlülüğünün hukuka uygun yollarla gerçekleştirileceği yönündeki ifade de önemlidir. Zira söz konusu ifade, devletlerin, uluslararası hukukun emredici nitelikteki hükümlerinden doğan yükümlülüğünü ihlâl eden devletin bu ihlâline son vermek amacı ile de olsa uluslararası hukuka uygun olmayan bir şekilde kuvvet kullanmalarına müsaade etmemektedir.

41. maddenin uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ağır ihlâllerine bağladığı ikinci özel sonuç, belirtilen nitelikte bir

⁶³ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 41, fıkra 1.

⁶⁴ PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 671-672.

⁶⁵ PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 672.

⁶⁶ PELLET, *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?*, s. 672.

ihlâl sonucu oluşmuş durumu hukuka uygun bir durum olarak tanımamaları ve bu durumun muhafaza edilmesi için yardım ve destek sağlamamaları yükümlülüğüdür⁶⁷. Söz konusu yükümlülük, klâsik uluslararası hukukta iki taraflı bir ilişki olarak tezahür eden sorumluluk hukukunun 2001 Metni’nde çok taraflı bir niteliğe büründürülmüş olduğunun en önemli göstergelerinden biridir. Zira, haksız fiil nedeniyle doğrudan zarar görmeyen devletler, klâsik uluslararası hukuk anlayışı içinde “kendilerini çok da ilgilendirmeyen” bir meselede belirtilen yükümlülüğün altına sokulmaktadır.

Uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâli, 41. maddede öngörülen bu özel sonuçların yanı sıra 20, 26 ve 45. maddeler çerçevesinde de değerlendirilmelidir. Şöyle ki; 20. maddeye göre “*bir devletin bir başka devletten belirli bir davranış için aldığı geçerli rıza, bu davranışın hukuka aykırılığını, rızayı veren devlet nezdinde ve davranış rızanın sınırları dâhilinde kaldığı ölçüde ortadan kaldırır*”. 45. madde ise, mağdur devletin geçerli olarak talebinden vazgeçmiş olduğu ya da kendi davranışı nedeniyle geçerli bir biçimde talebin terkine katlanmak zorunda olduğu durumlarda, uluslararası haksız fiili işleyen devletin sorumluluğuna başvurulamayacağını öngörmektedir.

Her iki maddede kullanılan “geçerli rıza” ifadesi önemlidir. Zira, uluslararası hukukun emredici nitelikli hükümlerinden doğan bir yükümlülüğün ihlâli halinde mağdur devletlerin verecekleri rıza geçerli addedilmemektedir. 26. madde, maddeler metninin hukuka aykırılığı ortadan kaldıran hallere ilişkin düzenlemelerinin, uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerle aykırı herhangi bir devlet fiilinin hukuka aykırılığını ortadan kaldırmayacağını açıkça hükme bağlamaktadır⁶⁸.

Görüldüğü üzere, Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, uluslararası hukukun emredici nitelikli hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ihlâli için emredici olmayan

⁶⁷ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 41, fıkra 2.

⁶⁸ Söz konusu düzenlemeler, *jus cogens* nitelikli kurallara ve bu kuralların ihlâlüne bağlanan diğer tüm sonuçlarla birlikte düşünülmelidir. Örneğin, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin 53. maddesi ve 44. maddesinin 5. fıkrası, *jus cogens* nitelikli kuralları ihlâl eden uluslararası andlaşmaların mutlak butlan ile geçersizliğini öngörmekte ve belirtilen hallerde sadece ihlâl sonucunu doğuran hükümlerin değil, andlaşmanın tümünün bâtil olduğunu hükme bağlamaktadır.

hükümlerin ihlâlinden farklı sonuçlar öngörmektedir. Öngörülen bu özel sonuçların temelinde, uluslararası hukukun emredici nitelikli hükümlerinden doğan yükümlülüklerinin uluslararası toplumun geneline karşı borç oluşturması mantığı yatmaktadır. Söz konusu yükümlülüklerin ihlâli, ikili ilişkiler çerçevesinde değerlendirilebilir olmaktan çıkıp adeta kamusal bir nitelik kazanmaktadır.

B) Ağırlaştırılmış Sorumluluğun İleri Sürülmesi

Ağırlaştırılmış sorumluluk olarak adlandırılan mekanizmanın temeli, bir devletin uluslararası hukukun emredici nitelikli hükümlerinden doğan yükümlülükleri ihlâl etmesi halinde, sadece ihlâlden zarar gören devletin değil, bütün devletlerin, ihlâli gerçekleştiren devletin sorumluluğunu ileri sürebilmesidir. Bununla birlikte, mağdur devletin sorumlu devletten talep edebilecekleri ile üçüncü devletin talep edebilecekleri arasında bir ayrıma gidildiği görülmektedir.

Şöyle ki; 2001 Metni'nin 30, 31 ve 43. maddeleri uyarınca, mağdur devlet sorumlu devletten haksız fiile son vermesini, ihlâlin tekrarlanmayacağına dair güvenceler sunmasını ve haksız fiil nedeniyle oluşan zararı gidermesini isteme hakkına sahiptir.

Metnin 48. maddesi ise, mağdur devlet dışındaki devletlerin sorumlu devletten;

- a) uluslararası haksız fiile son verilmesini ve söz konusu haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair güvenceler verilmesini;
- b) mağdur devletin veya ihlâl edilen yükümlülüklerden yararlananların lehine olarak onarım yükümlülüğünün yerine getirilmesini isteyebileceğini hükme bağlamaktadır⁶⁹.

43. maddenin uygulama alanı bulduğu hallerde 48. maddenin devreye sokulmasında herhangi bir sorun yoktur. Başka bir ifade ile, mağdur devletin sorumluluk ileri sürdüğü durumlarda üçüncü devletlerin de sorumluluk ileri sürmesi uluslararası hukuk mantığı açısından herhangi bir sıkıntı yaratmayacaktır. Ancak, 48. maddenin düzenleme şeklinden, mağdur devletin sorumluluk ileri sürme hakkını kullanmadığı durumlarda dahi diğer devlet-

⁶⁹ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 48, fıkra 2.

lerin mağdur devletin veya ihlâl edilen yükümlülüklerden yararlananların lehine bu hakkı kullanabileceği yönünde bir anlam çıkmakta ve böyle bir yorumun kabulünün uluslararası hukukun temel ilkeleri ile çelişeceği yönünde görüşler ileri sürülmektedir.

Örneğin İngiltere, uluslararası haksız fiilden doğrudan zarar gören devletin haksız fiili gerçekleştiren devletin sorumluluğunu ileri sürmemesi halinin talep hakkından vazgeçme olarak kabul edilmesi gerektiğini ve bunun diğer devletlerin sorumluluk ileri sürebilme hakkını ortadan kaldıracığını savunmuştur. James Crawford tarafından 2001 yılında BM Genel Kurulu'na sunulan rapora göre de, *“uluslararası toplumun geneline karşı olan bir yükümlülüğün ihlâli halinde bütün devletlerin haksız fiile son verilmesini talep etmelerine izin vermek orantısız görünmemektedir. Nitekim, bu yaklaşım Divan'ın Barcelona Traction kararında verdiği dictumun bir sonucudur. Bununla birlikte, bütün devletlerin, mağdur devletin veya ihlâl edilen yükümlülüklerden yararlananların lehine onarım yükümlülüğünün yerine getirilmesini isteyebilmelerinin gerekliliği çok da açık değildir. Zira, bu talep, eğer varsa, mağdur devletin kendisinden gelmelidir”*⁷⁰.

Bununla birlikte, Hollanda⁷¹ ve Kore⁷² gibi bazı devletler, uluslararası toplumun geneline karşı sahip olunan bir yükümlülük söz konusu olduğunda, yükümlülüğün ihlâlinden doğrudan zarar gören devletin talep hakkından vazgeçmesinin sadece kendisini bağlayacağını, diğer devletlerin talep hakkını ortadan kaldırmayacağını ileri sürmüşlerdir.

Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun tercihi, söz konusu düzenlemeyi Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin nihai halinden çıkarmamak yönünde olsa da, resmi yorum notlarında *“48. madde uyarınca sorumluluk ileri süren ve uluslararası haksız fiile son verilmesinden daha fazla şey talep eden bir devletin, mağdur devletin menfaatleri adına hareket ettiği kabul edilmelidir. Mağdur devletin menfaatleri hükümeti tarafından korunacaktır. Bunun dı-*

⁷⁰ Annuaire de la Commission du droit international, *Quatrième rapport sur la responsabilité des Etats*, présenté par M. James Crawford, Rapporteur spécial, 2001, A/CN.4/517, paragraphe 41.

⁷¹ Annuaire de la Commission du droit international, *Responsabilité des Etats: Commentaires et observations reçus des gouvernements*, 2001, A/CN.4/515, s. 70.

⁷² Annuaire de la Commission du droit international, *Responsabilité des Etats: Commentaires et observations reçus des gouvernements*, 2001, A/CN.4/515, s. 70-71.

*şında kalan haller maddeler metninin çözemeyeceği kadar büyük sorunlar doğuracaktır*⁷³ şeklinde ifadeler kullanılmış ve dolaylı olarak, mağdur devletin lehine onarım yükümlülüğünün yerine getirilmesi talebinin mağdur devletin kendisinden gelmesi gerektiği belirtilmiştir.

Kanaatimizce, madde metninde kullanılan “mağdur devlet lehine” ifadesi, üç temel sıkıntı yaratmaktadır.

İlk olarak, bazı devletlerin 48. madde düzenlemesi hakkındaki itirazlarının çok da haksız olmadığı görülmektedir. Zira uluslararası hukukta hiçbir devletin, kendisine karşı uluslararası haksız fiil gerçekleştiren bir devletin sorumluluğunu ileri sürme ve onarım talep etme yükümlülüğü yoktur. Başka bir ifade ile, bir uluslararası haksız fiil nedeniyle zarar gören devlet, zararın doğmasına neden olan devletin sorumluluğunu ileri sürmeme yönünde bir tercihte bulunabilir. Böyle bir halde, bir başka devletin, “mağdur devlet lehine” sorumluluk ileri sürmesinin uluslararası hukukta devletlerin egemenliği ilkesi ile bağdaşmayacağı aşikârdır.

Ancak, uluslararası haksız fiilden doğrudan zarar gören devlet dışındaki devletlerin “kendileri lehine” onarım talep etme hakları maddeler metninde düzenlenmemiştir, ki bu husus, kanaatimizce, “mağdur devlet lehine” ifadesinin yarattığı ikinci sıkıntıdır ve önemlidir. Zira metnin 48. maddesinde kullanılan söz konusu ifadenin 42. madde ile çeliştiği görülmektedir. Bir devletin mağdur devlet sıfatı ile bir başka devletin sorumluluğunu ileri sürebilmesinin genel koşullarını düzenleyen 42. madde, yukarıda da belirtildiği üzere, ihlâl edilen yükümlülüğün uluslararası toplumun geneline karşı borç oluşturması halinde, tüm devletlerin mağdur devlet sıfatını haiz olacağını ve uluslararası hukuku ihlâl eden devletin sorumluluğunu bu sıfatla ileri sürebileceğini hükme bağlamaktadır. Oysa 48. madde, ileri sürecekleri sorumluluğun mahiyeti bakımından devletler arasında bir ayrıma gitmekte ve uluslararası haksız fiil nedeniyle doğrudan zarar gören ve haksız fiili gerçekleştiren devletin sorumluluğunu sorumluluk hukukun öngördüğü bütün sonuçlar ile birlikte ileri sürebilecek olan devletleri⁷⁴ doğrudan zarar görmeyen ancak uluslararası toplumun genelini ilgilendiren bir ihlâl söz konusu olduğu için ihlâlden dolayı olarak etkilenen ve haksız fiili gerçek-

⁷³ *Rapport de la Commission du droit international à l'Assemblée générale sur les travaux de sa cinquante-troisième session*, 2001, A/56/10, s. 323, paragraf 12.

⁷⁴ Fr. *Etats lésés*; İng. *injured states*.

leştiren devletin sorumluluğunu belli bir dereceye kadar ileri sürülebilecek olan devletlerden⁷⁵ farklı bir yere koymaktadır.

Oysa, ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının tesisinin temelinde yatan mantık, bazı yükümlülüklerin ihlâlinin sadece haksız fiile maruz kalan devlete değil, tüm uluslararası topluma zarar verdiğidir. Haksız fiile maruz kalan devlet ve diğer devletler arasında, ileri sürülebilecek sorumluluk kuralları bakımından böyle bir ayrıma gitmek, ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının temelinde yatan mantık ile ters düşmekte ve hatta, söz konusu mekanizmayı varlık sebebinden soyutlamaktadır. Maddeler Metni'nin, mağdur devlet sıfatını taşıyan her devlete, sadece haksız fiilden doğrudan zarar gören devlet lehine değil, kendi lehine olarak da onarım yükümlülüğünün yerine getirilmesini talep etme hakkını tanımaması, kanaatimizce, ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasını uygulaması olamayacak teorik bir müessese olarak kalma riski ile başbaşa bırakmaktadır.

Kaldı ki, uluslararası sorumluluk hukukunun harekete geçirilmesinin temel koşullarından biri, bir uluslararası haksız fiil nedeniyle zarara uğranılmış olmasıdır ve zarar, uluslararası haksız fiil sonucu oluşan maddi ve manevi bütün zararı kapsar⁷⁶. Uluslararası toplumun genelini ilgilendiren bir ihlâl söz konusu olduğunda, ihlâlden dolayı olarak etkilenen devletlerin en azından manevi olarak zarar görmediklerini söylemek ne kadar mümkün olacaktır?

Son olarak, söz konusu devletlerin, 48. madde uyarınca, uluslararası haksız fiile son verilmesini ve söz konusu haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair güvenceler verilmesini talep etmelerinin uygulamada kınamadan hiçbir farkının olmadığı görülmektedir⁷⁷. Oysa, bu nitelikte taleplerde bulunabilmek için belirtilen düzenlemenin varlığına gerek yoktur. Zira uluslararası hukuk, devletlere, bir durumu, bir davranışı ya da bir iddiayı yasal bulmadıklarını belirtmeyi ve böylece çığneden ya da tehdit edilen haklarını saklı tutmayı amaçlayan tek taraflı hukuksal işlemler yapma yetkisi vermektedir⁷⁸.

Ağırlandırılmış sorumluluğun ileri sürülmesinde değinilmesi gereken bir başka mesele sorumlu devlete karşı alınabilecek karşı önlemlerdir. Devlet-

⁷⁵ Fr. *Etats intéréssés*; İng. *interested states*.

⁷⁶ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 31, fıkra 2.

⁷⁷ SCOBIE, s. 1213.

⁷⁸ Hüseyin PAZARCI, *Uluslararası Hukuk*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2010, s. 127.

lerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nin üçüncü bölümünün ikinci kısmı mağdur devletin sorumlu devlet aleyhine alabileceği karşı önlemleri düzenlemekte ve 49. madde mağdur devlete, sorumlu devlete olan yükümlülüklerini bir süre için yerine getirmeme hakkı tanımaktadır⁷⁹.

Maddeler Metni'nin düzenlemesine göre, karşı önlemler mağdur devletin alabileceği tedbirler olarak karşımıza çıkmakta, 49. madde, mağdur devlet dışındaki devletlerin sorumlu devlet aleyhine karşı önlem alabileceği yönünde bir düzenleme öngörmemektedir. Bununla birlikte, 54. madde, maddeler metninin karşı önlemleri düzenleyen hükümlerinin “48. madde uyarınca bir başka devletin sorumluluğuna başvurmaya, buna karşı, ihlâlin sona ermesi ve mağdur devlet lehine ya da ihlâl edilen yükümlülüğün lehdarları lehine onarımın elde edilmesi amacı ile hukuka uygun önlemler almaya yetkili olan hiçbir devletin hakkına hâlel getirmeyeceğini” ifade etmektedir.

54. maddenin, uluslararası toplumun genelini ilgilendiren bir yükümlülüğün ihlâli halinde sadece mağdur devletin değil, diğer bütün devletlerin sorumlu devlet aleyhine hukuka uygun önlemler alabilmesine imkân tanıdığı görülmekte, ancak kullanılan ifadenin çok cesur olmadığı, “karşı önlem” yerine “hukuka uygun önlem” kavramının tercih edildiği dikkat çekmektedir.

Aslında, söz konusu madde, Maddeler Metni'nin oluşturulma sürecinde ciddi tartışmalara sebebiyet vermiş ve Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun geri adım atmak zorunda kaldığı düzenlemelerden biri olmuştur. Şöyle ki; James Crawford'un 2000 yılında “uluslararası toplumun geneline yönelik yükümlülüklerin ihlâli halinde her devletin, sorumlu devlet aleyhine ve mağdur devlet lehine karşı önlemler alabilmesi” yönündeki önerisi⁸⁰ devletler tarafından kabul edilmemiştir. Böylece, sorumlu devlet aleyhine karşı önlem alınabilmesi doğrudan mağdur devlete tanınırken, diğer devletlerin

⁷⁹ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, madde 49. Belirtilen maddenin karşı önlem kavramını tanımlamadığı, söz konusu kavramın Maddeler Metni'nin resmi yorum notlarında açıklandığı görülmektedir. *Annuaire de la Commission du droit international, Rapport de la Commission du droit international à l'Assemblée générale sur les travaux de sa cinquante-troisième session*, 2001, A/56/10, s. 324-355.

⁸⁰ *Annuaire de la Commission du droit international, Troisième rapport sur la responsabilité des Etats*, présenté par M. James Crawford, Rapporteur spécial, 2000, A/CN.4/507/Add.4, paragraphe 413, madde 50 B.

belirtilen önlemleri alabilmeleri açıkça öngörülmemiş ancak kapı dolaylı olarak açık tutulmuştur.

Sonuç

*“Etik, politik ve ekonomik faktörlerin merkezinde bulunan sorumluluk hukuku, karmaşık bir yapıya sahiptir. Zira her devir, sorumluluk hukukuna, hukuk kişileri ve bu kişilerin eylemleri arasında oluşturmak istediği ilişki anlayışını dayatır. Bu tespit, tüm hukuk düzenleri için olduğu gibi, uluslararası hukuk düzeni için de geçerlidir”*⁸¹. Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni’nin ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasına ilişkin düzenlemeleri de, uluslararası hukukun yirmibirinci yüzyılda oluşturmak istediği ilişki anlayışının önemli tezahürlerinden biridir. Bununla birlikte, metnin düzenlemelerinin pek çoğunun, oluşturulmak istenen ilişki anlayışı kadar devrimci olmadığı ve benimsenen temkinli yaklaşımın söz konusu ilişki anlayışını sadece teorik bir anlayış olarak kalma riski ile başbaşa bıraktığı görülmektedir.

Şöyle ki; maddeler metninin 42. maddesi, bir uluslararası haksız fiil ile ihlâl edilen yükümlülüğün uluslararası toplumun geneline karşı borç oluşturması halinde, tüm devletlerin mağdur devlet sıfatını haiz olacağını düzenlemekte, ancak ağırlaştırılmış sorumluluk olarak adlandırılan bu mekanizmanın ileri sürülmesi noktasında ürkek davranmaktadır. Daha açık bir ifade ile, 42. maddede mağdur devlet addedilen devletler, sorumluluğu ileri sürme noktasında “gerçekten mağdur olan devletler”den farklı bir noktaya konulmakta ve kendileri lehine sorumluluk ileri süremedikleri gibi, haksız fiilden doğrudan zarar gören devletler lehine sorumluluk ileri sürmeleri de doğrudan zarar gören devletlerin sorumluluk ileri sürme koşullarından daha farklı kurallara bağlanmaktadır.

Oysa, ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasının temeli, uluslararası toplumun geneline ilgilendiren bir yükümlülüğün ihlâlidir. Bu nitelikteki bir ihlâlin varlığı, tüm devletlerin zarar gördüğü ve dolayısıyla yükümlülüğün korunmasında menfaat sahibi oldukları anlamına gelmektedir⁸². Belirtilen

⁸¹ DUPUY, s. 24.

⁸² PELLET, *Les articles de la CDI sur la responsabilité de l’Etat pour fait internationalement illicite. Suite –et fin?*, s. 19.

menfaatlerin korunması amacıyla bütün devletlerin “mağdur devlet” sıfatı ile ve “gerçekten mağdur olan devletler” kadar, gerekli önlemleri alabilmeleri ağırlaştırılmış sorumluluk mekanizmasının varlık sebebidir.

Ağırlaştırılmış sorumluluk teorisinde tespit ettiğimiz bu sıkıntılar, kanaatimizce, teorinin temeline yerleştirilen “uluslararası hukukun emredici hükümleri” kavramına bağlı sıkıntılardır. Şöyle ki; bilindiği üzere, uluslararası hukukun devlet iradesi üzerine kurulu yapısının önemli sonuçlarından biri, bu hukuk düzeninin normları arasında herhangi bir hiyerarşi bulunmamasıdır⁸³. Ancak, uluslararası hukuk *jus cogens* teorisinin ortaya atılması ile kimlik değiştirmeye başlamıştır⁸⁴. Aksi kararlaştırılmayacak ve diğer uluslararası hukuk kurallarından biraz daha fazla bağlayıcı oldukları kabul edilen *jus cogens* uluslararası hukukta belirli bir normlar hiyerarşisi yaratmış ve egemen devletin uluslararası andlaşma akdetme iradesini sınırlamıştır⁸⁵.

Ancak, başka bir çalışmamızda dile getirdiğimiz gibi “*ahlâki değerleri ve insan haklarını koruma amacını ön plana çıkarmaya çalışan jus cogens teorisinin kabulü, söz konusu amaçların ulvilğine rağmen, uluslararası hukuk dalının temel özelliklerini ve uluslararası toplumun yapısını gözardı eder niteliktedir. Şöyle ki; emredici kurallara aykırı sözleşmelerin geçersizliği ilkesi iç hukuk kaynaklı bir ilkedir ve iç hukuk düzeni bakımından sorun yaratmaz. Zira, iç hukuk düzeni, kamu düzenini sağlama amacı güden emredici kuralları tesis etmeye yetkili mercileri ve söz konusu kurallara uyulup uyulmadığını kontrol etmeye yetkili hakimleri içinde barındırır. Başka bir ifadeyle, iç hukuk düzeni dikey bir yapılanmadır. Oysa uluslararası hukuk sistemi farklıdır. Bu hukuk düzeninde kural koyucu da, andlaşmaların âkit tarafı da devlettir. [...] Yatay bir yapılanma üzerine kurulu uluslararası hukukun kişileri olan devletlerin üzerinde henüz hiçbir yasama, yürütme ve yargı otoritesi yoktur. Günümüz uluslararası toplumunun dikey bir yapılanmaya geçme yönündeki çabaları elbette gözardı edilemez. Ancak, uluslararası toplum hâlâ bir devletler toplumdur; jus cogensin, klâsik yapısından uzaklaşma çabaları sonucunda ortaya çıkacak yeni bir uluslararası hukuk*

⁸³ WEIL, *Le droit international en quête de son identité. Cours général de droit international public*, RCADI, Vol. VI, Tome: 237, 1992, s. 9-370, s. 216; WEIL, *Towards Relative Normativity in International Law?*, *The American Journal of International Law*, Vol. 77, no: 3, 1983, s. 413-442, s. 423; PİRİM, s. 40.

⁸⁴ PİRİM, s. 40.

⁸⁵ PİRİM, s. 40.

*düzeni içinde yerini alabilecek olması ihtimal dahilinde olsa da, bugünkü uluslararası hukuk düzeni ve uluslararası toplum yapısı ile uyuşmayan bir teorinin ürünü olduğu açıktır*⁸⁶.

Jus cogens teorisinde tespit edilen bu sıkıntılar, doğal olarak uluslararası sorumluluk hukukuna da sirayet etmektedir. Aslında ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının *jus cogens* teorisinin varlığına anlam kattığı ve uygulamada âfâki bir teori olarak kalmasının önüne geçmeye çalıştığı reddedilemeyecek bir gerçektir. Ancak, *jus cogens* teorisinin varlığına anlam katan ağırlandırılmış sorumluluğun, üzerine kurulu olduğu bu teorinin klâsik uluslararası hukuk ile bağdaşmayan yönleri ve sınırları ile sakatlandığı da ortadadır. *Actio popularis*'i reddeden klâsik uluslararası hukuk, uluslararası hukukun emredici hükümlerinden doğan yükümlülüklerin ağır ihlâli halinde, bütün devletlerin hem doğrudan mağdur olan devlet lehine, hem de kendileri lehine sorumluluk ileri sürebilmelerine henüz cevaz vermemekte ancak bu eksiklik ağırlandırılmış sorumluluk mekanizmasının varlığını anlamsızlaştırmaktadır. Bu çerçevede, Robert Rosenstock'un belirttiği gibi "*uluslararası Hukuk Komisyonu'nun maddeler metni, uluslararası hukukun değişen şartlar ışığında gelişimine temel hazırlamakta*"⁸⁷ ancak, kanaatimizce, daha cesur bir anlayış ile tamamlanmalıdır.

⁸⁶ PİRİM, s. 47-48. Dipnotlar çıkarılmıştır.

⁸⁷ ROSENSTOCK, *The ILC and State Responsibility*, s. 797.

Kaynakça

Doktrin

- ABDELGAWAD LAMBERT, Elisabeth; *La spécificité des réparations pour crimes internationaux* in TOMUSCHAT, Christian / THOUVENIN, Jean-Marc (Ed.), *The Fundamental Rules of the International Legal Order: Jus cogens and Obligations Erga Omnes*, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, s. 167-201.
- ABI-SAAB, Georges; *Cours général de droit international public*, RCADI, Vol. 207, 1987, s. 9-463.
- ABI-SAAB, Georges; *The Uses of Article 19*, European Journal of International Law, Vol. 10, no: 2, 1999, s. 339-351.
- ACCIOLY, Hildebrando; *Principes généraux de la responsabilité internationale d'après la doctrine et la jurisprudence*, RCADI, Vol. 96, 1959, s. 349-441.
- AGO, Roberto; *Le délit international*, RCADI, Vol. 68, 1939, s. 415-554.
- ARON, Raymond; *Qu'est-ce qu'une Théorie des Relations Internationales?*, Revue Française de Science Politique, Vol. 17, no: 5, 1967, s. 837-861.
- AUSTIN, John; *The Province of Jurisprudence Determined*, Londra, John Murray, 1832.
- BARBOZA, Julio; *International Criminal Law*, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol. 278, 1999, s. 9-199.
- BOYLE, Alan E.; *State Responsibility and International Liability for Injurious Consequences of Acts Not Prohibited by International Law: A Necessary Distinction?*, The International and Comparative Law Quarterly, Vol. 39, 1990, s. 1-26.
- CARON, David D.; *The ILC Articles on State Responsibility: The Paradoxical Relationship between Form and Authority*, The American Journal of International Law, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 857-873.
- COHN, M. G.; *La théorie de la responsabilité internationale*, RCADI, Vol. 68, 1939, s. 207-325.
- CRAWFORD, James; *Multilateral Rights and Obligations in International Law*, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol. 319, 2006, s. 325-482.

- CRAWFORD, James; *The ILC Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: A Restrospect*, The American Journal of International Law, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 874-890.
- DAILLIER, Patrick / FORTEAU, Mathias / PELLET, Alain; *Droit international public*, Paris, LGDJ, 2009.
- DUPUY, Pierre-Marie; *Le fait générateur de la responsabilité internationale des états*, RCADI, Vol. 188, 1984, s. 9-133.
- ERKİNER, Hakkı Hakan; *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2010.
- GARCIA-AMADOR, Francisco V.; *State Responsibility: some new problems*, Collected Courses of the Hague Academy of International Law, Vol. 94, 1958, s. 365-491.
- GRIFFITHS, Martin; *Fifty Key Thinkers in International Relations*, New York, Routledge, 1999.
- HIGGINS, Rosalyn; *Problems and Process: International Law and How We Use It*, Oxford, Clarendon Press, 1994.
- KLEIN, Pierre; *Responsibility for Serious Breaches of Obligations Deriving from Peremptory Norms of International Law and United Nations Law*, European Journal of International Law, Vol. 13, no: 5, 2002, s. 1241-1255.
- MAZZESCHI PISILLO, Riccardo; *Responsabilité de l'Etat pour violation des obligations positives relatives aux droits de l'homme*, RCADI, Vol. 333, 2008, s. 175-506.
- MERLE, Marcel; *Sociologie des Relations internationales*, Paris, Dalloz, 1988.
- MILANOVIC, Marko; *State Responsibility for Genocide*, European Journal of International Law, Vol. 17, no: 3, 2006, s. 553-604.
- MORGENTHAU, Hans; *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York, Alfred A. Knopf, 1960.
- NISSEL, Alan; *The ILC Articles on State Responsibility: Between Self-Help and Solidarity*, NYU Journal of International Law & Politics, Vol. 38, 2006, s. 355-371.
- PAZARCI, Hüseyin; *Uluslararası Hukuk*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2010.
- PELLET, Alain; *Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!*, European Journal of International Law, Vol. 10, no: 2, 1999, s. 425-434.

- PELLET, Alain; *Le nouveau projet de la C.D.I sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite: Requiem pour le crime?* in VOHRAH, Lal Chand / POCAR, Fausto, / FEATHERSTONE, Yvonne / FOURMY, Olivier / GRAHAM, Christine / HOCKING John / ROBSON, Nicholas (Ed.); *Man's Inhumanity to Man: essays on international law in honour of Antonio Cassese*, The Hague, Kluwer Law International, 2003, s. 655-684.
- PELLET, Alain; *Les articles de la CDI sur la responsabilité de l'Etat pour fait internationalement illicite. Suite –et fin?*, *Annuaire français de droit international*, Vol. 48, 2002, s. 1-23.
- PELLET, Alain; *Les rapports de Roberto Ago à la C.D.I sur la Responsabilité des Etats*, *Forum du droit international*, 2002, s. 222-229.
- PELLET, Alain; *Vive le crime!*, *International Law on the Eve of the Twenty-First Century, Views from the International Law Commission*, New York, United Nations, s. 287-315.
- PİRİM, Ceren Zeynep; *Jus Cogens Teorisi Işığında Devletlerin Sözleşme Serbestisi ve Devlet Dokunulmazlığı*, *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi*, Cilt. 8, Sayı: 95-96, 2012, s. 37-66.
- PRADEL, Jean; *Droit Pénal Général*, Paris, Editions Cujas, 2006.
- ROSENSTOCK, Robert; *An International Criminal Responsibility of States?*, *International Law on the Eve of the Twenty-First Century, Views from the International Law Commission*, New York, United Nations, s. 265-285.
- ROSENSTOCK, Robert; *The ILC and State Responsibility*, *The American Journal of International Law*, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 792-797.
- ROSENSTOCK, Robert / KAPLAN, Margo; *The Fifty-Third Session of the International Law Commission*, *The American Journal of International Law*, Vol. 96, no: 2, 2002, s. 412-419.
- SCHWELB, Egon; *Aspects of International Jus Cogens as Formulated by the International Law Commission*, *The American Journal of International Law*, Vol. 61, no: 4, 1967, s. 946-975.
- SCOBIE, Iain; *The Invocation of Responsibility for the Breach of Obligations under Peremptory Norms of General International Law*, *European Journal of International Law*, Vol. 13, no: 5, 2002, s. 1201-1220.

- SHELTON, Dinah; *Righting Wrongs: Reparations in the Articles on State Responsibility*, The American Journal of International Law, Vol. 96, no: 4, 2002, s. 833-856.
- STARACE, Vincenzo; *La responsabilité résultant des obligations à l'égard de la communauté internationale*, RCADI, Vol. 153, 1976, s. 263-317.
- THIBAUT, Jean-François; *H. J. Morgenthau, le débat entre idéalistes et réalistes et l'horizon politique de la théorie des relations internationales : une interprétation critique*, Études internationales, Vol. 28, no : 3, 1997, s. 569-591.
- THOUVENIN, Jean-Marc; *La saisine de la Cour internationale de Justice en cas de violation des règles fondamentales de l'ordre juridique internationale* in TOMUSCHAT, Christian / THOUVENIN, Jean-Marc (Ed.); *The Fundamental Rules of the International Legal Order: Jus cogens and Obligations Erga Omnes*, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, s. 311-334.
- WEIL, *Le droit international en quête de son identité. Cours général de droit international public*, RCADI, Vol. VI, Tome: 237, 1992, s. 9-370.
- WEIL, *Towards Relative Normativity in International Law?*, The American Journal of International Law, Vol. 77, no: 3, 1983, s. 413-442.
- WYLER, Eric; *From 'State Crime' to Responsibility for 'Serious Breaches of Obligations under Peremptory Norms of General International Law'*, European Journal of International Law, Vol. 13, no: 5, 2002, s. 1147-1160.

İçtihat

- Uluslararası Adalet Divanı, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited*, 5 Şubat 1970.
- Uluslararası Adalet Divanı, *Batı Sahara*, Danışma Görüşü, 16 Ekim 1975.
- Uluslararası Adalet Divanı, *Doğu Timor*, 30 Haziran 1995.
- Uluslararası Adalet Divanı, *İşgal Altındaki Filistin Topraklarında Duvar İnşasının Hukuki Sonuçları*, Danışma Görüşü, 9 Temmuz 2004.
- Uluslararası Daimi Adalet Divanı, *Chorzów Fabrikası Kararı*, 13 Eylül 1928, Seri A, no: 17.

Uluslararası Daimi Adalet Divanı, *Polonya'daki Alman Göçmenler*, Danışma Görüşü, 3 Şubat 1923, Seri B, no: 6.

Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi, *Büyük Savaş Suçluları*, 4 Kasım 1945-1 Ekim 1946.

Resmi Belgeler

Annuaire de la Commission du droit international, *Examen d'ensemble du droit international en vue des travaux de codification de la Commission du droit international (mémoire du Secrétaire général), Programme de travail*, 1949, A/CN.4/1/Rev.1.

Annuaire de la Commission du droit international, *Troisième rapport sur la responsabilité des Etats*, présenté par M. James Crawford, Rapporteur spécial, 2000, A/CN.4/507/Add.4.

Annuaire de la Commission du droit international, *Quatrième rapport sur la responsabilité des Etats*, présenté par M. James Crawford, Rapporteur spécial, 2001, A/CN.4/517.

Annuaire de la Commission du droit international, *Rapport de la Commission à l'Assemblée générale sur les travaux de sa vingt-huitième session*, 1976, Vol. II, Deuxième partie, A/CN.4/SER.A/1976/Add.1 (Part 2).

Annuaire de la Commission du droit international, *Rapport de la Commission à l'Assemblée générale sur les travaux de sa quarante-huitième session*, 1996, Vol. II, Deuxième partie, A/CN.4/SER.A/1996/Add.1 (Part 2).

Annuaire de la Commission du droit international, *Rapport de la Commission à l'Assemblée générale sur les travaux de sa cinquantième session*, 1998, Vol. II, A/CN.4/490/Add.1.

Annuaire de la Commission du droit international, *Rapport de la Commission du droit international à l'Assemblée générale sur les travaux de sa cinquante-troisième session*, 2001, A/56/10.

Annuaire de la Commission du droit international, *Responsabilité des Etats: Commentaires et observations reçus des gouvernements*, 2001, A/CN.4/515.

Résolution adoptée par l'Assemblée générale sur le rapport de la Sixième Commission (A/56/589), Ellialtıncı Oturum, 2002, A/RES/56/83.